

Експресивно-емоционални местоименни клитики в българския език

Галина Петрова

Abstract: Expressive-Emotional Pronoun Clitics in Bulgarian Language. *The subject of this study is the expressive and emotional function of the Bulgarian dative clitics **ми** (mi), **ти** (ti), **ми ти** (mi ti) and **му** (mu) as particles (the so-called "dativus ethicus"). Our goal is to present the specificity of their different uses as pragmatic markers in the sentence as well as their syntax.*

Key words: Pronoun Particles, Dativus Ethicus, Bulgarian Language.

ВЪВЕДЕНИЕ

Обект на изследване в настоящата работа са дателните клитики *ми*, *ти*, *му* като частици с експресивно-емоционална функция. Тяхната роля най-общо е да засилят емоционалното съдържание на изказването и едновременно с това да изразят различно по вид емоционално отношение на говорещия към някого, към нечие действие или събитие. Нашата цел е да представим специфичната употреба на тези местоименни частици, техните функции и синтаксис.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В системата от местоименни клитики в българския език е налице омонимия като резултат от настъпилите морфологични трансформации на кратките дателни форми на личните местоимения. В приименна употреба те започват да изразяват посесивни отношения [4, 189, 272], вследствие на което започват да функционират и като кратки форми на притежателните местоимения. Общото между двата вида клитики е това, че отнасят към вече споменати или известни същности от действителността, т.е. и двете имат статут на пълнозначни, автосемантични единици. Разликата в синтактичен план е в това, че личните местоимения се явяват в аргументни позиции на предиката (т.е. представят негови задължителни пояснения) и функционират като непреки допълнения, а притежателните местоимения са базисно генерирани в дефинитната именна група като нейни разширения и функционират като несъгласувани определения. Общото в синтактичен аспект между тези два вида същински местоимения е това, че те заемат синтактични позиции в структурата на изречението.

За историческия развой на езика ни обаче е характерна и още една промяна, свързана с десемантизацията и деграмотикализацията на кратките местоименни форми и употребата им като частици. Това се отнася както до рефлексива *си*, така и до нерелексивните клитики *ми*, *ти*, *му*. При употребата им като частици клитиките не заемат синтактична позиция в изречението, т.е. не са части на изречението, а изпълняват различни функции. За разлика от нерелексивните клитики употребата на частицата *си* е много по-широка – тя е словообразуващ елемент (напр. *представям* – *представям си*); в съчетания с някои прилагателни, наречия и местоимения изпълнява усилваща функция [1, 480] (напр. *родния си*, *някъде си*, *някакъв си*); в приглаголна употреба функционира като модална частица, която променя, допълва, нюансира в различни аспекти значението на цялото изречение – продължителност, непромененост на действието, обичайност, присъщност, задоволство от страна на субекта и т.н. [8, 118-130] и [9, 363-367] (напр. *Чакаме си*, *Тя си е спривава*, *Тук си е студено*, *Той си е доцент*, *Хапваме си рибка на плажа*, *Това си е престъпление*).

В синтактичен план в българския език клитичните елементи (местоименни и неместоименни) образуват верига (cluster) на равнището на изречението (напр. *Ние не сме му я купили*). Притежателната клитика в рамките на дефинитната именна

група не е клъстеризуем елемент. В съвременните изследвания на славянските клитики [10] и [11] се посочва, че местоименните частици и омонимните им кратки форми на същинските местоимения могат да се употребяват съвместно в клитичната група, като заемат отделни клетки – дателна и винителна, като дателната клетка предхожда винителната. В общата дателна клетка в българския език могат да се явяват аргументните клитики (обикновени и възвратната *си*), притежателните клитики след операцията „повдигане на посесора“ (придвижване на притежателната клитика извън дефинитната именна група в прилагателна позиция), както и *си* като словообразуваща частица [2, 60]. Тези елементи са в отношение на допълнителна дистрибуция, т.е. съвместната им употреба е невъзможна (напр. *Купих му картината ѝ*, но не и **Купих му ѝ картината*). Що се отнася до частицата *си* с модална функция, тя също е клъстеризуема, но заема отделна клетка в клитичната група, предшестваща дателната [2, 60, 69] (напр. *Често си му купувам подаръци*, *Пия си си лекарствата*, *Въобразява си си, че е велик* и т.н.). Този факт, както и функцията на променящ смисъла на изречението елемент, доказва по-особения статус на *си* в сравнение с нереклексивните дателни частици.

В лингвистичната литература употребата на частиците *ми*, *ти*, *му* е известна като етичен датив (*dativus ethicus*), отличаващ се с експресивно-емоционална функция [1, 483]. Характерна за тази употреба също така е стилистичната маркираност като битово-разговорна. Що се отнася до конкретните функции на отделните местоименни частици, все още липсва цялостно и детайлно проучване, както и единство при отделните автори относно класифицирането, семантиката и функциите им. Така например Р. Ницолова отнася към т. нар. етичен датив клитиките *ми*, *ти* и *си* и ги определя като „частици за субективно отношение“ [6, 477]. В друга своя работа тя изтъква, че „в субективното отношение, изразявано от етичния датив, се включва и определено емоционално отношение, по-често положително (гальовност, интимност), по-рядко отрицателно (пренебрежение, подигравка, ирония)“ [5, 57]. Ю.С. Маслов отнася към етичния датив клитиките *ми*, *ти*, *му*, както и „удвоената частица“ *ми + ти*. Той ги определя като „емоционални частици“, които „придават на изказването оттенък на задълбоченост, интимност, а понякога и съчувствие на лицето, за което се говори“ [3, 333]. Кр. Чолакова отнася към етичния датив клитиките *ми*, *ти*, *ми ти*, *му* и ги квалифицира като „чисто усилителни частици“, с които „се подчертават разнообразни емоционални оттенъци – на задоволство, възхищение или учудване от нещо или недоволство, яд“ [1, 486].

В представените накратко становища се очертават и сходни, и различни гледни точки към местоименните частици. От една страна, това е обхватът на етичния датив, като при Кр. Чолакова и Ю.С. Маслов е еднакъв, като те включват клитиките *ми*, *ти*, *ми ти*, *му*, а при Р. Ницолова липсва *му*, но е включено *си* (представено в работата ни като „модално *си*“). От друга страна, при Р. Ницолова и Ю.С. Маслов функцията на клитиките се свързва с емоционалност, с емоционално отношение, а при Кр. Чолакова – с експресивност, т.е. със засилване емоционалното съдържание на изказването.

За да се открие спецификата на нереклексивните местоименни частици, ще анализираме изречения, представящи употребата им.

1. Частица *ми*

(1-а) *Артист ще ми става!*

(1-б) *На плаж ще ми ходи!*

(1-в) *По сватби ще ми свири!*

(1-г) *И това ми било колегиалност!*

(2-а) *Мотор ще ми купува!*

(2-б) *Стихове ще ми чете!*

(2-в) *На „ти“ ще ми говори!*

В изречения (1-а, 1-б, 1-в) някой прави нещо или желае, има намерение да прави нещо и това предизвиква неодобрение, раздразнение, яд у говорещия [8, 122-123]. В (1-г) е налице чувство на възмущение, разочарование от нечие противоположно на очакванията и разбиранията поведение. Разбира се основна роля за изразяване на отрицателно отношение има интонацията. Ролята на добавената клитика е да засили изразеното чувство, да подчертае емоционалността на изказването. Част от предикатите могат да бъдат употребени и с частица *си*, напр. *Ще си ходим на плаж* (както винаги сме правили или за свое удоволствие), *Свири си по сватби* (т.е. продължава да прави това). Тук функцията на *си* е да уточни действията на субекта, като по същество се променя и смисълът на изказването [8, 124-130] и [9]. За разлика от *си* добавянето на клитиката *ми* не променя смисъла на изказването, а променя качеството на речта, т.е. явява се допълнително средство за по-ярка емоционална оцветеност. Освен това частицата *ми* отнася към говорещия, който не участва в обозначената от предиката ситуация, а изразява своята оценка, своето емоционално отношение към нея. Това функционално различие напълно мотивира невключването на т.нар. „модално” *си* към клитиките, свързани с етичния датив, и оправдава терминологичното им разграничаване.

В примери (2) са употребени глаголите *купувам*, *чета*, *говоря*, които отварят в значенската си структура позиция за аргумент с роля бенефициент (адресат, получател), който може да бъде експлициран с дателна аргументна клитика [7, 49-115]. Това обуславя двусмислеността на изреченията, където *ми* може да се интерпретира като аргументна клитика (*ми* = *на мене*), или като частица (*ми* ≠ *на мене*), т.е. в (2-а) някой ще купува мотор на говорещия или купуването на мотор го дразни, ядосва; в (2-б) някой ще чете стихове на говорещия или четенето на стихове предизвиква неговото раздразнение, неодобрение; в (2-в) някой ще говори на говорещия на „ти” или фамилиарното говорене към когото и да е е причина за емоционалната му реакция на възмущение. Двусмислеността ще се неутрализира с експлициране на адресата или получателя с предложен израз, напр. *На Иван мотор ще ми купува!*, *На децата стихове ще ми чете!*, *С преподавателите на „ти” ще ми говори!*.

Клитиката *ми* може да изразява не само отрицателно, но и положително емоционално отношение [2, 67-68] – одобрение, задоволство (3-а), възхищение (3-б), възторг (3-в), умиление (3-г):

(3-а) *Нашето съседче артист ще ми става!*

(3-б) *Майстор ми е той!*

(3-в) *Рипна ми Чавдар от радост ...* (Хр. Ботев)

(3-г) *Забеляло ми агънце в Тодорови кошари ...*(нар. песен)

Докато в (3-а) и в (3-б) добавянето на клитиката само засилва проявените чувства, изразени главно с интонацията (срв. *Нашето съседче артист ще става!*, *Майстор е той!*), в (3-в) и (3-г) чрез клитиката се дава израз на емоционалната съпричастност на говорещия към описаното събитие, което ясно изпъква при съпоставка с употреби без *ми* – *Рипна Чавдар от радост*, *Забеляло агънце в Тодорови кошари*. В тези изречения просто се съобщава за някакво събитие, но липсва емоционална маркираност, свързана с отношението на говорещия към случващото се.

Интересно е, че в (3-б) може да се употреби и модално *си*. Това произтича от обстоятелството, че се съобщава не за някакво конкретно действие, а за присъща характеристика на личността:

(4-а) *Майстор си е той!* (Това е очевидно, безспорно е)

(4-б) *Майстор си ми е той!* (Това, че е майстор, е очевидно, безспорно + възхищение от този факт)

Представените примери показват, че за частицата *ми* е характерна прилагателна

употреба. По тази причина тя е клъстеризуема и заема свободната дателна клетка в клитичната верига [2, 60]. Доказателствата за това са няколко: 1) появата ѝ е невъзможна при наличие на аргументна дателна клитика (напр. **Мотор ще **ми** му купува!*), 2) възможност за клъстеризация с модалното *си* (напр. 4-б), 3) блокира операцията „повдигане на посесора“ (напр. *Ще **ми** глади ризата му!* → **Ще **ми** му глади ризата!*).

2. Частица *ти*

За разлика от *ми* частицата *ти* се среща както в приглаголна, така и в приименна употреба след въпросителни местоимения (5-а, 5-б, 5-в) и по-рядко след въпросителни наречия (5-г и 5-д) или след частицата *на* (5-е):

(5-а) *Как беше на почивката? – Каква **ти** почивка! Не **ми** дадоха отпуск (т.е. нямаше такова нещо, не се случи това, което очаквахме, за съжаление)*

(5-б) *Какъв **ти** приятел! Той **ми** завива.*

(5-в) *Кой **ти** е очаквал такава реакция от него!* (т.е. никой не е очаквал)

(5-г) *Къде **ти** пари за голяма сватба!* (т.е. сватбата беше малка, не е това, което си мислиш)

(5-д) *Как **ще** **ти** мисля за забавления при това безпаричие!* (т.е. имаш грешна представа за материалното ми състояние)

(5-е) *На **ти** празник – разплакахме я!* (т.е. стана обратното на това, което очаквахме)

В представените примери функцията на клитиката е да опровергае очакванията или предположенията на събеседника (5-а, 5-б, 5-г, 5-д), включително и на говорещия (5-в, 5-е). Ролята на клитиката е да засили изразеното чувство на разочарование, съжаление, възмущение и т.н.

3. Частица *ми ти*

Среща се в рамките на именната група, при това след показателни местоимения. Функцията ѝ е да засили чувството на учудване, удивление, недоумение (6-а, 6-б, 6-в), възмущение (6-г), което някой или нещо (предмет, събитие) със своята необикновеност, чудатост, размери, количество, прояви и т.н. предизвиква у говорещия. Именно тези свои впечатления и оценки говорещият споделя със събеседника си:

(6-а) *И като извади онези **ми ти** алтъни ... Да се замаяш!*

(6-б) *Донесе от градината такива **ми ти** домати! Чудо!*

(6-в) *Такива **ми ти** работи, братко!*

(6-г) *Онези **ми ти** мискини изпотъпкаха цветята **ми**!*

При тази комбинирана частица е възможна двусмисленост, която в устната реч се отстранява чрез различното интонационно оформяне на изказването:

(7-а) *Какъв **ми ти** ужас!* (Какъв голям ужас, нещо невиджано!)

(7-б) *Какъв **ми ти** ужас!* (Не ме ядосвай, няма такова нещо!)

В (7-б) не е налице „удвоена“ частица, а едновременната употреба на *ми* и *ти* като самостоятелни частици. При това положение *ми* заема в клитичната група клетката, която предхожда дателната и в която се явява модалното *си*.

4. Частица *му*

Тази местоименна частица се употребява предимно в рамките на именната група след съществително (8), но е възможна и приглаголна употреба (9). С добавянето на клитиката в (8) се цели да се засили изразяваното отрицателно отношение на говорещия към някого, като това отношение е примесено с чувство на възмущение, яд, силно раздразнение поради лична засегнатост:

(8-а) *Глупакът **му** с глупак – всичко обърка!*

(8-б) *Ченгето **му** с ченге – глоби ме!*

В (9) емоционалната оцветеност е положителна и е свързана с преживяване на голямо задоволство и удовлетвореност от страна на говорещия по отношение на събитие, в което и самият той участва:

(9-а) *Ей че гуляй **му** дръпнахме!*

(9-б) *Видяхме се братовчеда и **му** пийнахме по едно.*

(9-в) *Отидох в бара и **му** пийнах едно уиски.*

В (9-б и 9-в) именно чрез добавянето на клитиката *му* се придава емоционалност на изказването. В употреба без клитиката – *Видяхме се с братовчеда и пийнахме по едно, Отидох в бара и пийнах едно уиски*, емоционалната маркираност липсва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на направения анализ могат да се направят следните изводи: при част от употребите ролята на клитиките е само експресивна – да усилят емоционалността на изказването; при друга част ролята им е да изразят различно по вид емоционално отношение на говорещия към някого, към нещо или към нечие действие; при трета част от употребите ролята на клитиките е и експресивна, и емоционална, т.е. внася се емоционална оцветеност, при това с висок интензитет (силно възхищение, силно раздразнение или възмущение, голямо задоволство и т.н.). Тези факти дават достатъчно основания за определяне функцията на местоименните частици като емоционално-експресивна. Тази функционална специфика от своя страна мотивира и квалифицирането на клитиките *ми, ти, ми ти* и *му* като прагматични маркери.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Граматика на съвременния български език. Т. 2. Морфология. С., 1983.
- [2]. Иванова, Е., Г. Петрова. Кластеризация местоименных клитик в форме датива: допуски и ограничения в болгарском языке (с македонскими и сербскими параллелями) // Типология морфосинтаксических параметров. Москва, МГГУ им. М.А. Шолохова, 2014, 58-75.
- [3]. Маслов, Ю.С. Граматика на българския език. С., 1982.
- [4]. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1978.
- [5]. Ницолова, Р. Българските местоимения. С., 1986.
- [6]. Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. С., 2008.
- [7]. Петрова, Г. Семантични роли на кратките дателни местоимения. Бургас, 2006.
- [8]. Петрова, Г. Функции на клитиките *се* и *си* в съвременния български език. Бургас, 2008.
- [9]. Петрова, Г. За употребата на *си* като частица с модална функция // Езикът и културата в съвременния свят. Велико Търново, 2012, 361-367.
- [10]. Циммерлинг, А. Системы порядка слов в славянских языках // Вопросы языкознания, Москва, 5, 2012.
- [11]. Циммерлинг, А. Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте // Языки славянской культуры, Москва, 2013.

За контакти:

Доц. д-р Галина Петрова, Катедра "Български език и литература", ФОН, Университет "Проф. д-р Асен Златаров"-Бургас, e-mail: galyapetrov@abv.bg